

نقش آزمایش‌های الهی در تربیت انسان

دکتر اکبر صالحی *

یکی از اساسی‌ترین مسائل زندگی انسان بر اساس سنت الهی در قرآن و روایات، مسئله آزمایش و ابتلاء است. هدف این مقاله، بررسی نقش آزمایش‌های الهی در تربیت انسان است. آگاهی از اهداف، ویژگی‌ها، کارکردها و اثرات تربیتی آزمایش‌های الهی برای انسان، نقش غیرقابل انکاری در رشد، سعادت و کمال او دارد. آزمایش‌های الهی بر مبنای قرآن، اهدافی نظیر تمیز مؤمنان و تمحیص اعمال آنها، شناسایی مجاهدان و صابران، تعیین بهترین سرنوشت برای انسان‌ها و تقویت صبر را آنها دارد. همچنین آزمایش‌های الهی، ویژگی‌هایی نظیر تفاوت در سطح دشواری آزمایش‌ها، فراگیر بودن آزمایش‌ها در زندگی، برخوردی از مدت زمان معین و تناسب داشتن آزمایش با سطوح رشد اجتماعی و فردی انسان‌ها و اجتماع دارد. بخش بعدی مقاله، کارکردها و آثار تربیتی آزمایش‌های الهی را در مواردی همچون ایجاد آگاهی، ارتقاء انسان، استحقاق پاداش و کیفر و ایجاد انگیزه و اراده، بررسی و تحلیل می‌کند. این تحقیق به روش توصیفی و تحلیلی انجام شده و از نوع تحقیقات بنیادی و کتابخانه‌ای بوده که محقق پس از مطالعه و بررسی کتابخانه‌ای، اقدام به توصیف، تحلیل و بررسی آنها کرده است.

واژگان کلیدی: ابتلاء، آزمایش، امتحان الهی، فتنه، کارکردهای تربیتی.

زندگی انسان‌ها در هیچ زمانی به‌دور از مسئله ابتلاء و امتحان نبوده و مواجهه شدن با دشواری‌های امتحان و آزمایش در هر دوره‌ای از زندگی انسان‌ها، برخی را ناتوان و بعضی را مجهز به تقویت توان جسمی و فکری برای مواجهه با دشواری‌های آن کرده است. از این‌رو، نقش امتحان و آزمایش برای انسان هم می‌تواند سازنده و مجهزکننده باشد و هم مایوس‌کننده تلقی شود. با این حال، این انسان و نوع بینش و تفکر او است که نشان می‌دهد با دشواری‌های امتحان چگونه برخورد کند. چه بسا انسان‌هایی که در طول تاریخ در مواجهه با دشواری‌های امتحان، آگاهی‌ها و عبرت‌ها گرفته‌اند و چه بسا از موضوع دشواری‌ها، نه تنها درس عبرت نگرفته‌اند، بلکه راه بیراهه را دنبال کرده‌اند.

بنابراین امتحان و ابتلاء با زندگی انسان‌ها عجین شده و بخشی از زندگی آنها را تشکیل می‌دهد. «بدون ابتلاء و امتحان، نه جایگاه و مرتبه آدمیان مشخص شده و نه امکان تمیز و تفکیک آنان فراهم آمده و نه زمینه ظهور باطن‌ها و کسب کمالات آماده می‌شود» (دلشاد تهرانی، ۳۲۱، ۱۳۸۵). در هیچ نظام تربیتی به فرد گواهی‌نامه ارتقاء یا مردودی را نمی‌توان بدون آزمایش و آگاهی از میزان پیشرفت او اعطاء کرد. پس امتحان و آزمایش هم وسیله‌ای برای ارتقاء و هم ابزاری برای آگاه کردن انسان از وضع خود در مواجهه با امتحان است. لذا هر تربیتی، زمانی مؤفق خواهد بود که متریان را مورد آزمایش و امتحان قرار دهد و از آن ابزاری برای رشد و آگاهی، ارتقاء و پاداش یا بازخورد منفی برای تغییر جهت متربی از مسیر نادرست و یا تقویت مسیر درست متربی استفاده کند.

پیشینه بحث امتحان و آزمایش از نظر تاریخی شاید به قدمت پیدایش انسان‌ها برگردد؛ اما آنچه در این نوشته بررسی می‌شود، موضوع امتحان و ابتلاء

فصلنامه
علمی-تخصصی
پژوهش‌نامه

پژوهش‌نامه

سال اول

شماره اول

بهار ۱۳۹۲

در قرآن و نزول وحی آسمانی به پیامبر و آغاز عصر دین مبین اسلام است؛ بنابراین در مقاله حاضر، موضوع بررسی آزمایش از زمان نزول آیات قرآنی و آگاهی انسان از این پیام آسمانی دنبال می‌شود. هر چند که در قرآن کریم، خداوند به این‌گونه حوادث تاریخی نیز که بیانگر عبرت‌دهی و ناکامی برخی اقوام پیشین در مواجهه با نعمت‌ها و یا بلاها که دو شیوه ابتلاء و امتحان برای مقاصد مختلف بوده‌اند، اشاره می‌کند. به هر حال بحث و بررسی آزمایش و امتحان الهی در تربیت اسلامی انسان‌ها از جایگاه والایی برخوردار است که این مقاله به این سنت همگانی الهی، یعنی امتحان و ابتلاء الهی و نقش آن در تربیت انسان می‌پردازد.

در این پژوهش، نخست مفهوم‌شناسی مفاهیمی نظیر ابتلاء، امتحان، فتنه و تمحیص، به عنوان مفاهیم مرتبط با آزمایش و امتحان، مورد بررسی و تحلیل مفهومی قرار گرفته است. در بخش دوم، اهداف آزمایش‌های الهی، دو هدف کلی و چند هدف جزئی مورد توجه قرار گرفته و در بخش‌های بعدی با توجه به آیات و روایات، ویژگی‌های آزمایش‌های الهی در مواردی همچون سطح دشواری، فراگیری، تناسب با رشد فردی و برخوردارگی از مدت زمان معین، مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته است. پس از آن، کارکردها و آثار تربیتی آزمایش‌های الهی، همچون ایجاد آگاهی، ارتقاء انسان، توبه و بازگشت، استحقاق پاداش و کیفر، تقویت اراده و انگیزه و ایجاد رقابت، مورد تحلیل و بررسی قرار داده است. در پایان مقاله، مباحث مطرح شده جمع‌بندی و چند پیشنهاد کاربردی و پژوهشی نیز برای محققان و دست‌اندرکاران نظام تعلیم و تربیت ارائه شده‌است. امید است مطالعه این مقاله، گامی کوچک در جهت تربیت اسلامی انسان‌ها باشد و بخشی از نیازهای تربیت اسلامی جوامع مسلمان را از جهت استفاده بیشتر از متون دینی و قرآنی فراهم نماید.

مفهوم‌شناسی آزمایش‌های الهی

در بررسی آیات قرآن مجید، تعدادی از واژگانی را می‌توان یافت که در قرآن کریم در مفهوم آزمایش به‌کار رفته است؛ به همین منظور، تبیین مفهومی هر یک از آنها می‌تواند راه را برای تشریح بیشتر سایر مباحث فراهم کند؛ این مفاهیم عبارتند از:

ابتلاء

سرآمدترین واژه به‌کار رفته در قرآن و روایات، واژه ابتلاء، بلاء، بلو، بلیه، بلوی (۳۷ مورد در طی ۳۴ آیه) و سایر مشتقات آن، همه به یک معنی برمی‌گردد و جمع آن بلایا است؛ عنوان بلاء هم در نعمت به‌کار می‌رود و هم در نعمت و یک واژه عام است. «فاما الانسان اذا ما ابتلاء ربه فاكرمه و نعمه فيقول ربي اكرمنا و اما اذا ما ابتلاء يفقدر عليه رزقه فيقول ربي اهاننا» (فجر، ۱۶-۱۵)، «نیز بر می‌آید چنانچه انسان بیمار به بیماری مبتلا است، انسان سالم نیز به سلامت مبتلا است. در عالم هیچ چیزی یافت نمی‌شود که به بلاء مبتلا نباشد. گاهی خداوند سبحان، انسان را با سلامت امتحان می‌کند تا ببیند او شاکر است و از این نعمت بهره می‌گیرد یا نه و گاهی او را به مرض می‌آزماید تا ببیند او صابر است یا نه» (جوادی آملی، ۱۳۸۱، ۲، ۳۶۰).

«بلا ییلو، بلا به معنی محبت و دوستی کردن و تفضل است که گاهی این محبت در نظر انسان، بلیه‌ای نیکو و گاهی مکروه است. بلوه او را آزمودم مثل این است که از زیادی آزمایش خسته‌اش کردم. ابلیت فلانا به معنی این است که او را آزمودم و با آزمایش به او آگاهی دادم» (راغب اصفهانی، ۱۳۶۲، ۲۴۶).

فصلنامه
علمی-تخصصی
پژوهش‌نامه

سال اول
شماره اول
بهار ۱۳۹۲

تمحیص

واژه دیگری که در برخی از آیات قرآن به کار رفته، «تمحیص» است. این واژه نیز به معنی خالص کردن است که در نتیجه بلاء و آزمایش حاصل می‌شود. مثلاً در آیه شریفه: «لیمحص الله الذین آمنوا ویمحق الکافرین» (آل عمران / ۱۴)، «محص در اصل به معنی خالص کردن و برطرف نمودن عیب و ایراد از یک چیز است و همانند تزکیه و تطهیر است» (راغب اصفهانی، ۱۳۶۲، ۷۶۱).

علامه طباطبایی نیز در مورد تمحیص می‌نویسد «تمحیص» از «محص» به معنی خالص کردن چیزی از آمیختگی و ناخالصی‌هایی است که از بیرون به آن داخل شده‌است. خاصیت خالص‌سازی در انسان، معلوم کردن ایمان مؤمنان برای جداسازی آن از غیر مومنان است و همچنین خالص کردن ایمان از ناخالصی‌های کفر و نفاق و فسق است. خداوند اجزای کفر و نفاق و فسق را کم‌کم از مؤمن می‌زداید تا جز ایمانش چیزی باقی نماند و ایمانش خالص برای خدا باشد (طباطبایی، ترجمه موسوی همدانی، ۴۳، ۱۳۷۷، ۴).

فتنه

در برخی از آیات قرآن، واژه فتنه نیز به معنی آزمایش و امتحان به کار رفته است. برای نمونه در آیه شریفه: «احسب الناس ان یترکوا ان یقولوا امنا وهم لایفتنون»، آیا مردم گمان کردند وقتی بگویند ایمان آوردیم به حال خود رها می‌شوند و آزمایش نخواهند شد» (عنکبوت / ۲). علامه طباطبایی در تفسیر ذیل آیه شریفه فوق می‌نویسد: «کلمه فتنه به معنی آزمایش است» (علامه طباطبایی، ترجمه موسوی همدانی، ۱۳۶۴، ۷، ۱۴۷). «فتنه در اصل به معنی داخل کردن طلا و نقره در آتش برای مشخص کردن عیار خوبی و بدی آن است» (راغب

اصفهانی، ۱۳۶۲، ۶۲۳). «سیدرضی معنای اصلی فتنه را آزمون و سنجش، همانند آزمون طلا و نقره می‌داند» (ابن ابی الحدید، ۱۳۷۹، ۳۰۷).

امتحان و آزمایش

از واژگان دیگر مورد استعمال در قرآن، کلمه امتحان است که در برخی از آیات به چشم می‌خورد. برای نمونه به آیه شریفه زیر دقت کنید:

«ان الذین یغضون اصواتهم عند رسول الله اولئک الذین امتحن الله قلوبهم للتقوی؛ آنان که صدای خود را نزد رسول الله آرام می‌کنند، کسانی هستند که خداوند قلبهایشان را برای تقوا آزموده است» (حجرات ۳/). «واژه امتحان از باب افتعال و به معنی «ابتلاء و اختبار» است. ریشه این کلمه از واژه «محن» به معنی آزمایش است. کاربرد این واژه در مواردی است که چیزی را بیازمایند. وقتی گفته می‌شود محنت الذهب و الفضة به این معنی است که طلا و نقره را در آتش گذاختم و با جدا کردن شائبه‌ها آنها را صاف و خالص کردم. امتحان دانش آموز و دانشجو نیز به همین معنی است» (ابن منظور، بی تا ۱۳، ۴۲). همین طور در تعریف آزمایش الهی آورده‌اند: «آزمایش الهی یک سنت مطلق فردی، اجتماعی، دنیوی و الهی است که متعلق اراده تکوینی الهی است، زیرا تمام سنن متعلق اراده تکوینی الهی هستند» (مصباح یزدی، ۱۳۷۰، ۴۳۴).

اهداف آزمایش‌های الهی

هر آزمون و امتحانی که برای آزمون شونده به اجرا در می‌آید در تعقیب سه هدف مهم است؛ گاهی هدف از امتحان و آزمایش برای شناختن و پی‌بردن به توانایی‌های آزمایش‌شونده است، به عبارت بهتر، هدف تبدیل امر مجهول به

فصلنامه
علمی-تخصصی
پژوهش‌نامه

پژوهش‌نامه

سال اول
شماره اول
بهار ۱۳۹۲

معلوم است؛ چنین هدفی در امتحانات بشری و مرسوم نظام آموزش و پرورش، مورد توجه معلمان و مربیان است.

گاهی هدف از آزمایش و امتحان، برای اتمام حجت است، یعنی مربی درصدد است تا به آزمون‌شونده اتمام حجت کند و نمره نهایی او را با دلایل روشن به او اعلام نماید. در چنین مواردی، دیگر آزمون‌شونده عذر و بهانه‌ای برای عدم قبول عواقب قصور و کم کاری خودش را نمی‌تواند انکار کند. در هدف سوم، امتحان و آزمایش باید به مسئله کمال و رشد آزمون‌شونده، اشاره کند. مهم‌ترین هدف امتحان، رشد و کمال آزمون‌شونده است. مربی با امتحان و آزمایش در صدد است تا شاگرد به نهایت کمال، رشد و آگاهی خود برسد. حال با توجه به این سه هدف مهم باید دید که خداوند از امتحان و آزمایش بندگان چه منظوری دارد که در قرآن کریم به این موضوع اشاره کرده است. در بررسی این موضوع باید اذعان کرد که آزمون و امتحان الهی جدا از آزمون و امتحانی است که یک فرد، فرد دیگری را می‌آزماید؛ خداوند نسبت به وضعیت بندگان خود ناآگاه و بی‌خبر نیست. «وقتی چیزی را مورد امتحان قرار می‌دهند برای این است که مجهولی را تبدیل به معلوم بکنند، برای این کار شی را به عنوان میزان و مقیاس به کار می‌برند تا بتوانند مجهولی را به معلوم تبدیل بکنند و بوسیله آن مقیاس، بتوانند شی را اندازه بگیرند امتحان اگر فقط به معنی به کار بردن میزان و مقیاس و برای کشف مجهول باشد، البته در مورد خداوند صحیح نیست» (مطهری، ۱۳۶۱، ۱۴۳).

هدف خداوند از آزمایش انسان‌ها رشد و تعالی دادن انسان و رساندن وی به حد اعلی درجه انسانیت و واگذار کردن مسئولیت برای پذیرش نتایج اعمال خود است؛ بنابراین می‌توان گفت که هدف آزمایش‌های الهی هم اتمام حجت به

بندگان و هم رشد و کمال انسانیت او است. خداوند در سوره کهف می‌فرماید:
«انا جعلنا ما علی الارض زینة لها لنبلوهم ایهم احسن عملا» (کهف، ۷).

در حال می‌توان از مضمون آیات قرآنی، برخی از اهداف جزئی
آزمایش‌های الهی را به شرح زیر بیان کرد:

۱. تعیین بهترین عمل برای انسان‌ها: هدف مهم خلقت و آفرینش انسان، رساندن وی به کمال لایق و شایسته او است. انسان مؤمن از طریق آزمایش و ابتلاء و سربلندی در آن می‌تواند به یک انسان لایق و شایسته تبدیل شود و بهترین سرنوشت و عمل را برای خود رقم زند «انا جعلنا ما علی الارض زینة لها لنبلوهم ایهم احسن عملا» (کهف، ۷).

علامه طباطبایی در تفسیر آیه فوق می‌نویسد: «انسان در اصل، جوهری شریف است. او هرگز مایل نبوده که به زمین دل بندد و در اینجا زندگی کند؛ اما تقدیر الهی چنین است که میان انسان و آنچه در زمین است علاقه ایجاد نماید و از راه اعتقاد و عمل به حق، دل و قلبش تصفیه و تطهیر شود و متاع دنیا وسیله‌ای است تا معلوم شود چه کسی بهتر عمل می‌کند» (طباطبائی، ترجمه موسوی همدانی، ۱۳۷۷، ۱۳، ۳۳۴).

تمیز مؤمنان و تمحیص اعمال آنها: از دیگر اهداف آزمایش الهی، تمیز مؤمنان از منافقین است. قرآن در این رابطه می‌فرماید: «ما کان الله لینذر المومنین علی ما انتم علیه حتی یمیز الخبیث من الطیب وما کان الله لیطعلمکم علی الغیب...» (آل عمران، ۱۷۹). طبرسی در ذیل آیه می‌نویسد: «آیه خطاب به مؤمنان است، یعنی ای مؤمنان حکم خداوند براین نیست که شما را به همین حالت که هستید و مؤمن و منافق اشتباه شود، باقی بگذارد» (طبرسی، ۱۳۶۷، ۲، ۸۹۵). علامه

فصلنامه
علمی-تخصصی

پژوهش‌نامه

تبلیغ

سال اول

شماره اول

بهار ۱۳۹۲

طباطبائی رضی الله عنه نیز در تفسیر این آیه می‌نویسد: «ناموس امتحان الهی از این جهت در میان مؤمنین جاری است که مراتب کمال را پیموده و مؤمن خالص از ناخالص جدا و پاک سرشت از بد طینت متمایز شود» (طباطبائی، ترجمه موسوی همدانی، ۱۳۶۷، ۴، ۱۳۷).

شناسایی مجاهدان و صابران و خداترسان: هدف دیگر آزمایش الهی، مشخص شدن مجاهدان، صابران و خداترسان است. البته همان‌طور که در بالا بدان اشاره شد، این شناسایی برای خود مؤمنان است نه برای خدا. خداوند در سوره محمد به این موضوع اشاره می‌کند:

«ولنبلونکم حتی نعلم المجاهدین منکم والصابرین ونبلو اخبارکم» (محمد، ۳۱).
علامه طباطبائی می‌نویسد: «علت واجب شدن قتال بر مؤمنان، آزمودن آنها است تا معلوم شود مجاهدان در راه خدا و کسانی که بر سختی و مشقت تکالیف الهی صبر می‌کنند، شناخته شوند و منظور از نبلواخبارکم، این است که صالح از ناصالح متمایز شود» (همان منبع، ۱۳۷۷، ۱۸، ۳۳۵). در سوره مائده می‌فرماید: «یا ایها الذین آمنوا لیبلوکم الله بشیء من الصید... لیعلم الله من یرخافه بالغیب» (مائده، ۹۴).

در آیه فوق، نوع صید از صیدهای حلال، استثناء شده و در محرمات قرار گرفته است. در این آیه خداوند قسم یاد می‌کند که حتماً شما را می‌آزماید تا مطیع شما از عصیان‌گر شناخته شود. «لفظ به شیء اشاره دارد، به این معنی که ابتلا و امتحان آسان بوده و مانند تکلیف عظیم و سخت، مثل بذل جان و مال نبوده؛ ولی با این همه، عده‌ای سرباز زدند» (پیروز فر، ۱۳۷۸، ۱۰۵).

محک زدن صبر و تقوای مؤمنین: از دیگر اهداف مهم آزمایش‌های الهی، آزمودن میزان صبر و تقوای مؤمنین برای خود آنها است. به عبارت بهتر، مربی از انسان‌ها می‌خواهد تا تلاش و جدّیتشان را در برخورد با حوادث روزگار دو

چندان کنند و دائماً او را می‌آزماید تا صحنه روزگار، شداید و گرفتاری‌ها و نعمت‌ها آنها را گمراه نسازد؛ بنابراین هدف از آزمایش، این است که بنده به خود بیاید و هشیاری خود را از کف ندهد.

«لتبلون فی اموالکم وانفسکم ولتسمعن من الذین اوتوا الكتاب من قبلکم ومن الذین اشرکوا اذی کثیرا وان تصبروا وتتقوا فان ذالک من عزم الامور» (آل عمران، ۱۸۶). در مجمع البیان در ذیل آیه می‌نویسد: «امتحانات و شداید بر شما روی می‌آورند از طریق نقص و از بین رفتن مال و ثروت‌ها، رسیدن مصیبت و نیز سخنان دردآوری که در تکذیب پیامبر از اهل یهود و مشرکین شنیده می‌شود و اگر از اطاعت و بندگی و عبادت کمک گیرید و جزع و کم‌صبری که گناه باشد، نکنید، این امتحان، رشد و صواب در پی خواهد داشت» (طبرسی، ترجمه نوری، ۱۳۶۷، ۲، ۱۶۹).

امیر مؤمنان علی علیه السلام می‌فرماید: «خداوند روزی گسترده را با فقر و بیچارگی درآمیخت و تندرستی را با حوادث دردناک پیوند داد، دوران شادی و سرور را با غصه و اندوه نزدیک ساخت، اجل و سرآمد زندگی را مشخص کرد، آن را گاهی طولانی و گاهی کوتاه قرار داد تا مورد آزمایش قرار گیرد» (نهج البلاغه، ترجمه دشتی، ۱۳۸۰، ۱۶۹).

ویژگی‌های آزمایش‌های الهی

از بررسی بحث‌های قبلی می‌توان چند ویژگی برای آزمایش‌های الهی استنباط کرد. در زیر به برخی از این ویژگی‌ها اشاره می‌شود:

الف) قابل پیش‌بینی نبودن آزمایش‌های الهی

یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های آزمایش‌های الهی این است که زمان آزمایش و یا هنگام اجرای آن پدیده در زندگی انسان‌ها از پیش مشخص نیست. حتمی و

فصلنامه
علمی-تخصصی

پژوهش‌نامه

پژوهش‌نامه

سال اول

شماره اول

بهار ۱۳۹۲

ژوئیه‌گاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

پژوهش‌نامه

قطعی بودن این آزمایش برای انسان مؤمن، در کل زندگی و حیات، قابل انکار نیست؛ ولی اینکه در چه زمانی انسان مورد آزمایش و امتحان قرار می‌گیرد از پیش معلوم نمی‌شود. فایده تربیتی چنین عملی مشخص است، وقتی مربی به مربی نمی‌گوید که چه زمانی امتحان خواهد گرفت، ولی موضوع امتحان هر زمان ممکن است باشد؛ لذا مربی سخت‌کوش و حساس که درصدد سربلندی در امتحان است همیشه خود را برای امتحان مهیا می‌کند. به هر حال بر اساس این ویژگی، انسان‌ها نمی‌دانند چه زمانی از جانب خداوند مورد آزمایش قرار می‌گیرند یا قرار خواهند گرفت. از این‌رو، خداوند برای هدایت انسان‌ها، همین شیوه «قابل پیش‌بینی نبودن» را به‌کار گرفته است؛ چرا که انسان‌ها همیشه باید بهوش بوده و هیچ‌گونه غفلتی از یاد خدا نداشته باشند تا بتوانند از عهده این آزمایش‌ها برآیند. بدیهی است که هر چه درجه ایمان و توکل قوی‌تر باشد، انسان در همه حال بیشتر به یاد او است و در دشواری‌ها و مصائب زندگی به خدا توکل می‌کند و راه‌های پُرپیچ‌وخم را طی می‌نماید.

در قرآن کریم به آیاتی برمی‌خوریم که نشان‌گر غفلت انسان‌ها از این‌گونه آزمایش‌ها است: «اما انسان چنین طبعی دارد که وقتی پروردگار او را امتحان می‌کند و در محیط زندگی‌اش ارجمندش می‌دارد و به او نعمت می‌دهد، می‌گوید پروردگارم ارجمندم کرده است؛ و اما چون امتحانش کند و روزی او را تنگ کند، گوید پروردگارم خوارم کرده است» (فجر، ۱۶-۱۵). مطابق آیات فوق، غفلت و ناآگاهی انسان از زمان آزمایش شدن مشخص می‌شود و انسان ناآگاه آزمایش‌های الهی را به حساب محبت و عدم محبت از جانب خداوند به خود قلمداد می‌کند.

در آیه شریفه دیگر می‌فرماید: «و به یاد آر آن زمانی را که موسی به قوم خود گفت: «نعمت‌های خدا را بر خود به یاد آورید زمانی که (گروهی از)

فروعونیان به سختی عذابتان می‌کردند و پسرانتان را سر می‌بریدند و زنانتان را (برای خدمتکاری) زنده نگه می‌داشتند، نجاتتان داد و در اینها از جانب پروردگارتان آزمایش بزرگی بود» (ابراهیم/ ۶).

در آیه فوق، خداوند داستان نصیحت حضرت موسی عَلَيْهِ السَّلَام به قوم خود را پیش می‌کشد و از قول موسی جریان آزمایش شدن قوم بنی‌اسرائیل توسط شکنجه فروعونیان که از جانب خداوند صورت گرفته بود را یادآوری می‌کند. پس به هر حال برخی از پیامبران از وجود چنین آزمایش‌های الهی مطلع بودند؛ البته به سبب درجه ایمان خود و لذا به هنگام این آزمایش‌ها، نهایت تلاش خود را برای جهت‌دهی بندگان به سوی اهداف آزمایش آنها به‌عمل می‌آوردند. از این‌رو، بندگان خدا باید به هنگام هرگونه دشواری و شداید مقاومت کنند و همواره طلب عفو و بخشش و بهره‌برداری از مواهب الهی را به منظور تربیت خود داشته باشند.

ب) فراگیری آزمایش‌های الهی

ویژگی دیگر آزمایش‌های الهی، جنبه فراگیری آنها است. منظور از فراگیری آزمایش الهی دربرگرفتن تمامی جوانب زندگی انسان است. انسان مؤمن از هر بُعد زندگی‌اش چه مادی و چه ایمانی و یا حتی مقام و موقعیت خودش و همچنین از طریق اهل و عیال خود، در دنیا مورد آزمایش الهی قرار دارد. بر خلاف آزمون‌های بشری که صرفاً مربوط به یک موضوع می‌شود، آزمایش الهی می‌تواند ابعاد گوناگونی را شامل شود و تمام مراحل زندگی انسان را در برمی‌گیرد. چرا که ابزارها و اسباب آزمایش، متعدد و گسترده هستند. آزمایش و امتحان در واقع بخشی از حیات زندگی فرد و عجین با آن است (میرباقری، ۱۳۷۸). خداوند می‌فرماید: «ولنبلونکم بشی من الخوف و الجوع و نقیص من الاموال و الانفس و الثمرات و

فصلنامه
علمی-تخصصی

پژوهش‌نامه

تربیت تبلیغی

سال اول

شماره اول

بهار ۱۳۹۲

بشر الصابرين؛ «شمارا به ترس و گرسنگی و کم بودن مال و جان و کمبود میوه‌جات آزمایش می‌کنیم؛ پس بندگان صبور را بشارت بده» (بقره، ۱۵۵).

«خدای عزوجل، مؤمن را به هر بلایی و به هر مرگی بمیراند ولی به رفتن عقلش مبتلا نکند، مگر ایوب علیه السلام را نمی‌بینی که خداوند چگونه شیطان را بر مال و فرزند و همسر او و هر چه داشت مسلط کرد، ولی بر عقلش مسلط نکرد تا با آن خدای را به بیگانگی بپرستد» (کلینی رازی، ۱۳۶۸ باب بلا و شدائد، ۱، ۱۵۱).

در روایتی از امام صادق علیه السلام آمده: «ما من قبض ولا بسط والله فيه مشيئه و قضاء و ابتلاء»؛ «هیچ قبض و بسطی نیست، مگر آنکه خداوند در آن مشیت و حکم و امتحانی دارد» (کلینی رازی، ۱، ۱۵۲، ۱۳۶۸).

«مؤمن واقعی از مصائب روزگار و حوادث دهر نمی‌هراسد. او از گرفتارشدن به امراض یا پیش آمدن حوادث ناگوار و وقوع فاجعه باکی ندارد؛ زیرا عقیده دارد که حوادث خوب یا بدی که برای مردم روی می‌دهد، آزمایشی از طرف خداوند است تا معلوم شود چه کسانی در هنگام شادی و گشایش، سپاس می‌گویند و یا به وقت گرفتاری، صبر پیشه می‌کنند. به همین دلیل است که مؤمن هنگام گرفتار شدن به بلا و شر، شکوه و زاری نمی‌کند، بلکه صبر و بردباری را پیش می‌گیرد و خدا را شکر می‌کند و از او می‌خواهد که شر و گرفتاری را از او دور سازد» (عثمان نجاتی، ترجمه عرب، ۱۳۶۹ ۳۴۳).

بدیهی است هر چه توجه انسان مؤمن و درجه ایمان او بالاتر باشد، شرایط بیشتری را برای بهره‌مندی از موقعیت‌های آزمایش و تعیین بهترین سرنوشت برای خود رقم می‌زند. تعدد آزمایش‌ها هر چند فرسوده‌کننده باشند، می‌توانند فرصتی برای خودسازی انسان فراهم آورد. پس دامنه و گستره آزمون الهی، صرفاً به یک یا دو مورد نیست؛ بلکه آنچه از مضامین آیات و روایات استنباط

می‌شود، بسیار گسترده‌تر است و در همه شرایط، چه در شرایطی که انسان در وفور نعمت است و چه در شرایطی که انسان در بند شداید گوناگون در هر مرحله از زندگی گرفتار باشد باید از موضوع امتحان غافل نباشد و آمادگی استفاده از این وسیله را برای ارتقاء درجه ایمان خود داشته باشد.

پ) تفاوت در سطوح دشواری آزمایش‌های الهی

ویژگی بسیار مهم دیگر آزمایش‌های الهی این است که از نظر پیچیدگی و سطح دشواری، نسبت به افراد یا امم مختلف، متفاوت هستند. برخی از گرفتاری‌ها نسبتاً کوتاه و برخی طولانی و کاملاً پیچیده هستند. البته در اینجا باید وجود این تفاوت‌ها و دشواری‌ها را با درجه ایمان افراد در ارتباط دانست؛ زیرا بلاء و نعمت در هر دو نسبی هستند و بستگی به عکس‌العمل انسان در برابر آن دو دارند «از این رو یک چیز، نسبت به دو شخص، وضع مختلفی می‌یابد؛ یعنی یک چیز برای یک نفر نعمت است و همان چیز برای شخص دیگر نعمت. این است که می‌گوییم، نعمت و بلاء هر دو نسبی هستند» (مطهری، ۱۳۷۰، ۱۸۴).

آنچه می‌توان از نظر تربیتی بیان کرد این است که به‌طور کلی، تغییر سطح دشواری آزمایش‌ها از جانب خداوند برای بندگان خود، عمدتاً به دو هدف انجام می‌شود؛ یکی اینکه خداوند با توجه به ظرفیت فرد یا قومی، همه بندگان خود را مورد آزمایش قرار می‌دهد «احسب الناس ان یترکوا ان یقولوا امنا وهم لایفتنون ولقد فتنا الذین من قبلهم فلیعلمن الله الذین صدقوا ولیعلمن الکاذبین»؛ آیا مردم پنداشته‌اند که تا گفتند ایمان آوردیم، رها می‌شوند و مورد آزمایش قرار نمی‌گیرند، بی‌گمان کسانی را که پیش از اینان بودند آزمودیم تا خدا آنان را که راست گفته‌اند معلوم دارد و نیز دروغ‌گویان معلوم شوند» (عنکبوت، ۳-۲). تا خود به اصلاح رفتار و اعمال خودشان پردازند و دیگر اینکه خود بندگان را

برای بهره‌مندی یا عدم بهره‌مندی از نتایج آزمایش، مخیر و آزاد می‌گذارد تا واکنش انسان‌ها نسبت به آزمایش مشخص شود. نگاهی به سیره تربیتی پیامبران و امامان در واکنش مثبت به نتیجه چنین آزمایش‌هایی برای هر مؤمنی آموزنده است. نمونه‌هایی از این آزمون‌ها و درس‌ها را می‌توان از حضرت ابراهیم علیه السلام و حضرت ایوب علیه السلام به روشنی در آیات زیر مشاهده کرد:

حضرت ابراهیم علیه السلام از جمله کسانی بود که آزمایش‌های الهی سخت و دشواری را پشت سر گذاشت. «واذ ابتلی ابراهیم ربه به کلمات فاتمهن قال انی جعلک للناس اماما»؛ «و چون ابراهیم را پروردگار با اموری چند بیازمود و وی همه را به انجام رسانید به او فرمود من تو را پیشوای مردم قرار دادم» (بقره، ۱۲۴).

حضرت ایوب علیه السلام، حضرت سلیمان علیه السلام، پیامبر صلی الله علیه و آله و سایر ائمه اطهار علیهم السلام هر یک با توجه به شرایط زندگی سیاسی و اجتماعی خود، آزمایش‌هایی را پشت سر گذاشته‌اند. این آزمایش‌ها برای یک پیامبر و یا یک امام معصوم با دیگر پیامبران و امامان معصوم متفاوت بوده است.

توجه به معنای برخی آیات، تفاوت دشواری یا آسان بودن یک آزمایش را بر انسان مشخص می‌سازد. چه بسیار انسان‌هایی که از ساده بودن دشواری‌ها و بلاها به خود نمی‌آیند و مربی برای اینکه انسان را از خواب غفلت بیدار کند، شیوه آزمایش را تغییر می‌دهد تا هر چه بیشتر توجه شاگرد را به آزمایش و امتحان جلب کند. در سوره بقره به طور وضوح، چنین تفاوتی را در سطوح دشواری می‌توان مشاهده کرد: «و همین که طالوت سپاهیان را بیرون برد، گفت: خدا شما را با نهری امتحان کند، هر که از آن بنوشد از من نیست و هر کس از آن ننوشد از من است مگر آن کس که با مشت خود کفی بردارد و لبی تر کند و از آن همه لشگر به جز اندکی نوشیدند و همین که او با کسی که ایمان داشت از

شهر بگذشت، گفتند: امروز ما را طاقت طالوت و سپاهیان وی نیست، آنها یقین داشتند که او به پیشگاه پروردگار خویش بگذشت پس گفتند چه بسیار شد که گروهی اندک به خواست خدا بر گروهی بسیار غلبه کردند و خدا پشتیبان صابران است» (بقره، ۲۴۹).

مرحوم علامه طباطبائی رحمته الله علیه در تفسیر المیزان، ذیل این آیه اشاره می‌کند که خداوند به وسیله نه‌ری، یک لشکر را امتحان می‌کند و در نتیجه این عمل، سربازان طالوت به سه گروه یا طایفه تقسیم می‌شوند. گروه نخست، آنهایی که از طالوت نبودند چون از آب نهر نوشیدند؛ گروه دوم آنهایی که از وی بودند چون از نهر ننوشیدند؛ و گروه سوم آنهایی که مردد بودند و موقعیت‌شان در آزمایش نهر، معلوم نشد؛ چون مشتی آب برداشتند و نوشیدند و در نتیجه آزمایش دیگری وضع‌شان را روشن کرد و آن این است که اگر در حال جنگ به خدا اعتماد نموده و در برابر دشمن مقاومت کنند از طالوت خواهند بود و اگر دچار اضطراب شوند در طایفه دوم قرار خواهند گرفت (علامه طباطبائی، ترجمه موسوی همدانی، ۱۳۶۸، ذیل آیه ۲۴۹ بقره).

احادیث زیر، نمونه‌ای از مواردی است که بیانات فوق را تصدیق می‌کند. «سخت‌ترین مردم از لحاظ بلاء و گرفتاری، به تربیت عبارتند از: پیامبران، کسانی که در پی آنانند و سپس کسی که از دیگران بهتر است» (کلینی رازی، ۱۳۶۸ باب شداید و بلاء، ۱، ۱۵۱). «مؤمن مانند کفه ترازو است؛ هر چه بر ایمانش بیفزاید بر بلایش افزوده می‌شود» (همان).

ج) آزمایش‌های الهی، مدت زمان معینی دارند.

ویژگی مهم دیگر آزمایش‌های الهی این است که در زمان‌های خاصی برای بشر اتفاق می‌افتد؛ اما این امر به منزله مقطعی بودن این آزمایش‌ها نیست؛ یعنی

فصلنامه

علمی-تخصصی

پژوهش‌نامه

پژوهش‌نامه

سال اول
شماره اول
بهار ۱۳۹۲

این‌طور نیست که تنها در یک زمان، آزمایش انجام و بلافاصله تمام شود و دیگر هیچ آزمایشی صورت نگیرد. بلکه آزمایش‌های الهی در طی زندگی فرد رُخ می‌دهند. به عبارت دیگر، زمانی خداوند فرد را به حال خود وامی‌گذارد که شرایط زندگی فرد تغییر پیدا کند؛ مثلاً وضع مالی‌اش بهبود یابد، آزمایش الهی با بهبود شرایط زندگی یا برعکس با ناگوار شدن شرایط زندگی، شروع می‌شود. میزان اشتداد آگاهی انسان‌ها در نزول آزمایش، در همه زمان‌ها یکسان نیست. به عنوان مثال در زمانی که زلزله و قحطی به عنوان دو وسیله آزمایش یا مرگ و نیستی برای انسانها رُخ می‌دهند، شرایط تأثیرگذاری این آزمایش‌ها با شرایط معمولی زندگی انسان، یکسان نیست. از این‌رو، منظور از مدت زمان معین آزمایش‌ها، تأثیرگذاری برخی آزمون‌های سخت در برخی از زمان‌ها، بر میزان آگاهی یا عدم آگاهی است. حال آنکه انسان در طول حیات خود، در بوت‌ه آزمایش است؛ چنانچه در بعضی آیات به زمان خاص آزمایش‌های الهی اشاره شده است که قرآن در این رابطه می‌فرماید: «ایشان را از دهکده‌ای که نزدیک دریا بود، بپرس؛ چون به حرمت شنبه تعدی کردند و ماهی‌هایشان در روز شنبه دسته‌دسته به سوی ایشان می‌آمدند؛ اما در غیر روز شنبه، به سراغ آنها نمی‌آمدند، بدین‌سان به سزای آن عصیان که می‌کردند، مبتلایشان می‌کردیم» (اعراف، ۱۶۳).

این آیه اشاره دارد به ماجرای ممنوعیت یهود از شکار ماهی‌هایی که در روز شنبه دسته‌دسته به سمت ایشان می‌آمدند و خود را روی آب آشکار می‌کردند. تجاوزشان از حدود روز شنبه بود که ماهی‌هایی روی آب شکار می‌شدند و ایشان ممنوع از صید آنان بودند؛ اما بعد از روز شنبه که مجاز در صید بودند، ماهی‌ها نزدیک نمی‌آمدند و این خود امتحانی بود از جانب خدای تعالی و خدا بدین جهت ایشان را به چنین امتحانی مبتلا کرد که فسق و فجور در میان ایشان

رواج یافته بود و حرص بر اعمال بد، ایشان را وادار به مخالفت با امر خدا و صید ماهی و به‌دست آوردن هزینه‌های فسق و فجورشان می‌کرد.

در آیه شریفه دیگری می‌فرماید: «اولایرون انهم یفتنون فی کلّ عام مرّة او مرتین ثم لایتوبون ولا هم یدکرون»؛ «آیا (اهل نفاق) نمی‌بینند که آنان در هر سال، یک یا دو بار آزموده می‌شوند؛ باز هم توبه نمی‌کنند و عبرت نمی‌گیرند» (توبه، ۱۲۶). به هر حال بر طبق آیات فوق، آزمایش‌های الهی که در طی زمان‌های خاصی برای بشر اتفاق می‌افتد و دقیقاً زمان این آزمون‌ها مشخص نیست، می‌توانند از نظر اشتداد یا عدم‌اشتداد آگاهی فرد در اشخاص گوناگون، متفاوت باشند. اساساً این موضوع، بسیار برای آگاهی انسان جهت بیداری در زندگی و یا ظهور برخی از آزمایش‌های سخت و دشوار امری مهم و حیاتی است و هر انسانی در چنین زمان‌هایی که آزمایش سخت ظهور می‌کند باید مهیاتر باشد و فرصت خودسازی را غنیمت شمرده و سایر انسان‌ها را برای سبقت‌گیری در جهت امر الهی راهنمایی کند.

د) آزمایش‌های الهی متناسب با رشد فردی و اجتماعی انسان‌ها

یکی دیگر از ویژگی‌های آزمایش‌های الهی این است که با رشد اجتماعی اعضای یک گروه یا جامعه و یا یک ملت تناسب دارد. هر یک از اقوام گذشته با توجه به شرایط اجتماعی و فرهنگی خود، در آزمایش الهی قرار گرفته‌اند. نگاهی به سرنوشت برخی از امم گذشته مثل قوم عاد، ثمود و لوط، نشانگر سرنوشت ناگوار آنها به جز پیامبران‌شان بوده است.

«ولقد ارسلنا الی امم من قبلک فاخذنا هم بالباسیا و الضرا لعلمهم یتضرعون» برای امم پیشین، انبیایی اعزام کردیم و آنان را با شداید و آسیب‌ها و زبان‌های مالی و غیر مالی آزمودیم تا تضرع کنند (انعام، ۴۲). در ادامه این آیه شریفه، خداوند

فصلنامه
علمی-تخصصی

پژوهش‌نامه

پژوهش‌نامه

سال اول

شماره اول

بهار ۱۳۹۲

کریم با حالت اعتراض‌گونه سؤال می‌کند که اینها گریه نمی‌کنند و بعد در ادامه توضیح می‌دهد که عامل اصلی عدم گریه و زاری آنها، ناشی از قساوت قلبی‌شان است.

در تفسیر موضوعی قرآن کریم، بحثی تحت عنوان آزمایش امت‌ها با سختی و دشواری آمده: «هر پیامبری که مبعوث شده، خداوند امت او را با مشکلاتی آزموده. امت‌ها اگر توانسته‌اند در امتحان الهی همراه با پیامبر خود راه نبرد با دشواری‌ها را ادامه دهند به فلاح و رستگاری رسیده‌اند و کسانی که تن به این آزمایش‌ها نداده‌اند از سعادت دنیا و آخرت محروم شدند و این آزمایش‌های همراه با سختی مربوط به همه امم بوده است» (بهجت‌پور، ۱۳۸۵ ذیل آیه ۴۲ سوره انعام ۲۳۳).

با توجه به اینکه انسان‌ها در طی مراحل زندگی، شرایط گوناگون جسمی، عقلی و روحی پیدا می‌کنند، از این‌رو آزمایش‌های الهی با توجه به خصوصیات رشدی افراد و حتی ویژگی‌های شخصیتی آنها به‌عمل می‌آید؛ چنانچه می‌بینیم در برخی آیات، خداوند حکم جهاد را برای زنان و بیماران منتفی کرده است. در همین رابطه به ترجمه و مضمون برخی آیات از قرآن کریم و ترجمه روایاتی از اصول کافی اشاره می‌شود که تبیین‌کننده این ویژگی آزمایش الهی است: «سخت‌ترین مردم از لحاظ بلا و گرفتاری به ترتیب عبارتند از: پیامبران، کسانی که در پی آنانند و سپس کسی که از دیگران بهتر است» (کلینی رازی، ۱۳۶۸ باب شداید و بلا، ۱، ۱۵۱). «مؤمن مانند کفه ترازو است هر چه بر ایمانش بیفزاید بر بلایش افزوده می‌شود» (همان).

نمونه‌هایی از تناسب آزمایش و سطح دشواری آنها را در داستان آزمایش فرعونیان، می‌توان مشاهده کرد. وقتی که قوم فرعون از انجام آزمایش الهی به

خود نمی‌آمدند، شیوه آزمایش سخت‌تر می‌شد؛ چنانچه خداوند متناسب با سرسختی قوم فرعون در پذیرفتن دستوراتش، آزمایش را متناسب با کردار و رفتارهایشان سخت‌تر می‌کرد و آنها را به بلاهایی دچار می‌نمود که این بلاها شدیدتر می‌شدند (میرباقری، ۱۳۷۸، ۲۶).

«مرحله اول حوادث، جنبه تذکر و توجه کردن به حقیقت دارد: وَأَقْد أَخَذْنَا آلَ فرعون بالسنين و نقض مَن الثمرات لَعَلَّهُمْ يذكرون: وما نزدیکان فرعون را به خشک‌سالی و کمبود میوه‌ها گرفتار کردیم، شاید متذکر شوند» (اعراف، ۱۳).

مرحله دوم موقعی است که اینان (نزدیکان فرعون) بر این آیات الهی، عنوان سحر می‌گذارند و می‌گویند «وَقَالُوا مَهْمَا تَأْتِنَا بِهِ مِنْ آيَةٍ لَنْ لَسَحَرْنَا بِهَا فَمَا نَحْنُ لَكَ بِمُؤْمِنِينَ هر نشانه و معجزه‌ای که برای ما بیاوری تا سحرمان کنی به تو ایمان نمی‌آوریم» (سوره اعراف ۱۳۲). نتیجه این گستاخی، حوادث سنگین‌تری است. «پس طوفان و ملخ و آفت گیاهی و غورباغه و خون را که نشانه‌هایی از هم جدا بودند، بر آنها فرستادیم ولی تکبر ورزیدند و جمعیت گناهکاری بودند» (اعراف، ۱۳۳).

مرحله سوم وقتی است که مراحل قبل، هیچ‌یک به ثمر نمی‌نشینند. نهایتاً عذاب الهی به عنوان انتقام از زمین، دامن‌گیر آنها می‌شود «ما هنگامی که بلا را پس از مدت معینی که به آنان می‌رسید از آنها برمی‌داشتیم، پیمان خویش را می‌شکستند، ما هم از آنها انتقام گرفتیم و آنها را در دریا غرق ساختیم به جرم اینکه آیات ما را تکذیب نمودند و از آن در غفلت بودند» (اعراف، ۱۳۶-۱۳۵).

کارکردها و اثرات تربیتی آزمایش‌های الهی در تربیت انسان

حال با توجه به بخش‌های قبلی این پژوهش، به مواردی از آثار و کارکردهای تربیتی آزمایش‌های الهی اشاره می‌شود:

فصلنامه
علمی-تخصصی

پژوهش‌نامه

پژوهش‌نامه

سال اول

شماره اول

بهار ۱۳۹۲

۱. **ایجاد آگاهی:** یکی از معانی تربیت، آگاه ساختن انسان است و چنانچه مربی از موقعیتش آگاه باشد، بدون شک خطاها و ضعف‌های قبلی خود را جبران می‌کند. یکی از اهداف امتحان و آزمایش، آگاه ساختن فرد از نقاط ضعف و قوت او است. آزمایش‌های الهی می‌توانند این اثر و کارکرد تربیتی را بر انسان‌ها داشته باشند و زمینه آگاه ساختن انسان‌ها را فراهم کنند. خداوند با قرار دادن امتحاناتی در مسیر پُرپیچ‌وخم زندگی انسان، درصدد آگاه ساختن، تذکر و بیداری او است. حال هر چه انسان‌ها از نظر درجه ایمان، قوی‌تر باشند به مراتب از این دشواری‌ها بیشتر تأثیر می‌پذیرند و هر چه انسان‌ها از نظر ایمان ضعیف باشند، متوجه این اثرات تربیتی نخواهند بود. نمونه‌هایی از این آگاهانه عمل کردن در برابر آزمایش‌ها و آگاه ساختن عبرت‌گیرندگان از پیام‌های قرآنی را می‌توان از جریان آزمایش حضرت سلیمان علیه السلام که به‌خوبی از نتیجه آزمایش خود آگاه بود، دریافت کرد: «و آن کسی که از کتاب، اطلاعی داشت گفت: من آن را قبل از آنکه نگاهت برگردد (در یک چشم برهم زدن) به نزدت می‌آورم و چون تخت را نزد خویش پابرجا دید، گفت: این از فضل و کرم پروردگار من است تا مرا بیازماید که آیا سپاس می‌دارم یا کفران می‌کنم، هر که سپاس دارد برای خویش دارد و هر که کفران کند نیز برای خود دارد، پروردگار بی‌نیاز، کریم است» (نمل، ۴۰)؛ بنابراین با توجه به ترجمه آیه فوق، حضرت سلیمان علیه السلام آگاه بود که خداوند او را مورد آزمایش قرار می‌دهد و لذا موفقیت در آن کار را ناشی از فضل و کرم پروردگار خود دانسته و بدیهی است که این آگاهی، زمینه شکرگذاری او از خداوند را فراهم کرد.

مرتضی مطهری نیز در بحث از اثرات تربیتی بلایا می‌نویسد: «سختی و گرفتاری هم تربیت‌کننده فرد و هم بیدارکننده ملت‌ها است. سختی، بیدارسازنده و هوشیارکننده انسان‌های خفته و تحریک‌کننده عزم‌ها و اراده‌ها است؛ زیرا

خاصیت حیات این است که در برابر سختی‌ها مقاومت کند و به طور خودآگاه و ناخودآگاه آماده مقابله با آن شود» (مطهری، ۱۳۶۱، ۱۵۶).

۲. تقویت اراده و انگیزه: بدون شک، داشتن انگیزه کافی برای هر عملی، یکی از مهم‌ترین مسائل تربیتی به‌شمار می‌آید. از جمله اهدافی که هر آزمون می‌تواند داشته باشد این است که شاگردان را نسبت به یادگیری و تلاش تشویق می‌کند و به عنوان یک محرک، انگیزه آنها را تقویت می‌کند. پس یکی از مهم‌ترین فوائد تربیتی امتحانات، تقویت انگیزه و اراده افراد در مواجهه شدن با امتحانات است.

در آیات متعددی خداوند با تشویق تلاش انسان‌ها، اقدام به تقویت انگیزه و اراده افراد می‌کند.

«الذی خلق الموت والحیة لیبیلوکم ایکم احسن عملاً: کسی که مرگ و حیات را آفریده تا شما را بیازماید که کدام یک از شما بهتر عمل می‌کنید» (ملک، ۲). در این آیه، تشویق و تقویت اراده و انگیزه برای انجام رفتارهای نیکو مورد تأکید قرار گرفته و در آیه زیر به صابران در برابر گرسنگی و ترس بشارت داده شده است: «ولنبلوکم بشی من الخوف و الجوع و نقص من الاموال و الانفس و الثمرات و بشر الصابین» (بقره، ۱۵۵). با توجه به عجیب بودن حیات زندگی انسان‌ها با آزمایش و ابتلاء، می‌توان اذعان کرد که سراسر زندگی انسان‌ها در این عالم، مورد آزمایش و امتحان الهی است (میرباقری، ۱۳۷۸).

وظیفه مربی در تربیت اسلامی این است که با تأسی به مضمون آیات قرآن به هنگام سختی‌ها و بلاها به متریان جوان کمک کند تا نسبت به آنها توجه کرده و با دیده عبرت بنگرند و انگیزه و اراده خود را برای جلب رضای الهی تقویت کنند. برگزاری جلسات، نشست‌ها و میزگردها در صدا و سیما و تحلیل و

فصلنامه
علمی-تخصصی

پژوهش‌نامه

تربیت تبلیغی

سال اول

شماره اول

بهار ۱۳۹۲

بررسی آثار تربیتی بلایا و امتحانات الهی، به‌هنگام نزول اسباب آزمایش در تقویت ایمان افراد و آمادگی به منظور کسب انگیزه مقاومت، صبر و بردباری و طلب عفو و مغفرت، می‌تواند مؤثر باشد.

۳. فراهم کردن زمینه توبه و بازگشت: از دیگر اثرات و کارکردهای تربیتی آزمایش‌های الهی این است که انسان را برای تصمیم‌گیری به توبه، ندامت و طلب عفو و مغفرت از درگاه باری تعالی امیدوار می‌کند. توبه به عنوان یکی از روش‌های تربیت اسلامی از اهمیت خاصی برخوردار است (دلشاد تهرانی، ۱۳۸۷). اهمیت و تأثیر آزمایش‌ها این است که انسان را از خواب غفلت بیدار می‌کند. در همین رابطه خداوند می‌فرماید: «... وَبَلَّوْنَاهُم بِالْحَسَنَاتِ وَالسَّيِّئَاتِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ...» و آنها را به نیکی و بدی‌ها آزمودیم تا شاید بازگردند» (اعراف، ۳)؛ بنابراین آزمایش‌های الهی می‌توانند اثرات تربیتی مثبتی در انسان‌ها به منظور تغییر جهت و انتخاب مسیر درست ایجاد کند. آنچه قبلاً هم ذکر شد این است که برخی از آزمایش‌های الهی، صرفاً جنبه تذکر دارند تا بندگان را وادار به توبه نمایند.

ابتلائات برای توجه دادن انسان به پروردگار و ایجاد حالت نیایش است؛ زیرا طبع بشر به لحاظ فطرت الهی به‌گونه‌ای است که به‌هنگام مشکلات و محدودیت‌ها، شکسته‌دلی به وی رو می‌آورد و از غفلت دست می‌شوید و برای او حالت التجاء پدیدار می‌شود. پس تقدیر حوادث گوناگون از ناحیه ربوبی در زندگی انسان، برای بازگشتن به سوی حق است (میرباقری، ۲۵-۲۴، ۱۳۷۸).

آنچه از نظر تربیتی مهم است، یادآوری جایگاه و اهمیت مقاومت، به‌هنگام جاری شدن اسباب آزمایش جمعی برای ملت‌ها در گذر زمان است. اگر در مواقعی زلزله یا قحطی و یا بلایای دسته‌جمعی، سیل یا کم‌آبی و...، که نمونه‌هایی از اسباب آزمایش هستند و ما در نوشتار حاضر به دلیل طولانی بودن

بحث به این اسباب و ابزارهای آزمایش اشاره نکردیم - رخ داده باشد، وظیفه مربیان تربیت اسلامی این است که از طریق برگزاری میزگردها و یا برنامه‌های تربیتی دیگر، در جهت ایجاد آگاهی بیشتر برای بازگشت و توبه و طلب مغفرت و آمرزش گناهان، توصیه تربیتی لازم را به مردم ارائه دهند.

۴. ایجاد رقابت: از دیگر اثرات و کارکردهای تربیتی آزمایش‌های الهی می‌توان به تربیت حس رقابت و سبقت‌جوئی در کارهای مثبت و خدایسندانه در انسان اشاره کرد. ایجاد رقابت در بین انسان‌ها جهت پیشی گرفتن در اعمال خدایسندانه، خیلی اهمیت دارد و عمل آزمودن می‌تواند به این حس رقابت، دامن نهد. نکته‌ای که باید اینجا خاطر نشان کنیم این است که برخلاف انگیزه و اراده که جنبه درونی عمل انسان را تشکل می‌دهند، در مسئله رقابت، انسان آن انرژی درونی خود را در اعمال و رفتارشان نشان می‌دهد. تقویت اراده، انگیزه و ایجاد رقابت با یکدیگر همبسته‌اند و جنبه درونی یعنی فکر و جنبه بیرونی یعنی عمل تربیت اسلامی را شامل می‌شوند؛ بنابراین تا وقتی در فرد اراده و انگیزه نباشد، عمل رقابت صورت نمی‌گیرد. به‌طور کلی ابتلاء و امتحان الهی می‌توانند هم از نظر فکری و هم از نظر عملی بر فرد مؤمن تأثیرگذار باشند؛ اما نوع بهره‌هایی که اشخاص به تناسب شخصیت و ایمان خود از آنها می‌برند، متفاوت خواهد بود.

ایجاد حس رقابت به‌عنوان یکی از کارکردهای تربیتی آزمایش‌های الهی با یکی از اصول و روش‌های تربیت اسلامی یعنی اصل سبقت و روش ابتلاء و امتحان در ارتباط است. یکی از اصول مهم تربیت اسلامی، اصل سبقت است که در نتیجه آن، مربی باید متربی را در پیشی گرفتن در کارهای نیکو و خدایسندانه تشویق کند و ابتلاء نیز به‌عنوان یکی از روش‌های تربیت اسلامی به شمار می‌آید (باقری، ۱۳۷۰).

فصلنامه
علمی-تخصصی

پژوهش‌نامه

پژوهش‌نامه

سال اول
شماره اول

بهار ۱۳۹۲

به نظر مؤلف اصل سبقت در این کارکرد، ارتباط خود را با روش ابتلاء و امتحان الهی پیدا می‌کند؛ یعنی در ابتلاء الهی هدف، سبقت دادن افراد مؤمن به صبر و پیشی گرفتن در توجه و توکل به خدا است؛ یعنی هر چه فرد از آزمایش‌های الهی موفقیت و سربلندی کسب کند، نسبت به انسان‌های دیگر سبقت بیشتری در بهره‌مندی از رحمت الهی دارد؛ بنابراین اصل سبقت و روش ابتلاء می‌تواند با یکدیگر در ارتباط باشند. انسان مؤمن که همیشه مبتلا و بهوش است، طبیعتاً سبقت می‌گیرد و در آزمون موفق می‌شود و وجهه والسابقون به خود می‌گیرد و در نهایت جزء مقربین درگاه احدیت می‌شود. از این‌رو، بی‌دلیل نیست که خداوند وعده بهشت را به بندگان مخلص خود داده است. تمامی این وعده و وعیدها به سبب ایجاد رقابت، جهت ورود به بهشت و جلب رضایت خداوند نسبت به بنده است. در قرآن کریم به همین مسئله اشاره شده است. «الذی خلق الموت والحیة لیبلوکم ایکم احسن عملاً؛ کسی که موت و حیات را آفریده تا شما را بیازماید که کدام یک از شما بهتر عمل می‌کنید» (ملک، ۲).

یا در سوره هود می‌فرماید: «او کسی است که آسمان‌ها و زمین را در شش روز خلق کرد و عرش (قدرت) او بر آب قرار داشت و غرضش از این خلقت آن بود که شما را بیازماید تا کدام یک بهتر عمل می‌کنید» (هود، ۷).

۵. استحقاق پاداش و کیفر: از دیگر اثرات تربیتی مهم آزمایش الهی می‌توان به برخورداری یا عدم برخورداری از پاداش و یا کیفر اشاره کرد. چنانچه در امتحانات بشری، معلم به دانش‌آموز فعال و کوشا جایزه می‌دهد و ممکن است معلم، شاگرد تنبل را محروم سازد؛ چنین عملی یکی از مهم‌ترین فرایندهای ارزشیابی و امتحان را شامل می‌شود. خداوند از انجام آزمایش‌های خود، درصد گرفتن نتایج تربیتی است؛ یعنی بندگان خود را مستحق پاداش یا کیفر می‌داند.

در واقع نتایج حاصله از اعمال بندگان، پاداش یا کیفر را از جانب خداوند به دنبال دارد. اگرچه خود انسان از پاداش‌ها و یا کیفرهای ملموس در این دنیا، مطلع نیست؛ اما در برخی از آیات قرآن، خداوند از کیفرهای پاداش‌نما سخن می‌گوید که اگرچه به ظاهر پاداش هستند اما زمینه کیفر انسان را فراهم می‌کنند. جوادی آملی در تفسیر تسنیم به این‌گونه کیفرهای پاداش‌نما اشاره می‌کند و همچنین اشاره‌ای دارد به آیه‌ای از قرآن کریم که می‌فرماید: «ما آنان را ابتدا با کمبود آزمودیم تا ناله کنند و چون اهل ناله نشدند، بسیاری از نعم را به آنها دادیم تا سرگرم تنعم، شدند و سپس در همان بحبوحه تنعم را از آنان گرفتیم و ریشه‌کن ساختیم» (انعام، ۴۵-۴۲).

مرتضی مطهری نیز در رابطه با اثرات تربیتی بلاء و شداید می‌نویسد: «... امتحان می‌کند یعنی در معرض بلا یا و شداید قرار می‌دهد که بر وزن واقعی و درجه معنوی و حد شخصیت آن بنده افزوده شود» (مطهری، ۱۳۷۰، ۱۴۴).

به‌طور کلی رشد شخصیت، درجه معنوی یا نعمت، همگی در اصطلاح روان‌شناسی امروزی، پاداش نامیده می‌شوند. به هر حال نتایج هر امتحانی، بدون پاسخ نخواهند بود. چنانچه خداوند به همین موضوع در آیه شریفه زیر اشاره دارد: «او است کسی که شما را خلیفه‌های زمین قرارداد و برخی را به درجاتی بر بعضی دیگر برتری داد تا شما را در آنچه به شما داده آزمون کند، پروردگارت کیفر کردار را به زودی می‌دهد و هم او آموزگار و مهربان است» (انعام، ۱۶۵).

۶. ارتقاء انسان: از دیگر اثرات و نتایج تربیتی آزمایش‌های الهی، فراهم کردن زمینه، جهت ارتقاء انسان به مقام یک انسان کامل است. بر اساس این کارکرد، هر حرکت و پاسخ مثبت انسان به آزمایش‌های الهی از قبیل صبر و توکل و سفارش دیگر مؤمنین به بردباری و یا کمک به آسیب‌دیدگان و ابراز همدردی با آنان، اعم از مالی،

فکری و یا عقیدتی، منجر به ارتقاء انسان می‌شود. نگاهی به سرگذشت پیامبران و ائمه اطهار علیهم‌السلام بیانگر همین مسئله است که آنان برای ارتقاء به پیامبری یا امامت خود، سختی‌ها و مشکلات گوناگونی را پشت سر گذاشته‌اند. در پی چنین صبر و تحملی، چه بسا انسان به مقام و موقعیتی دست پیدا کند که برای خود او باورنکردنی باشد. مهم‌ترین اصل تربیتی در اینجا، شکرگذاری بنده است؛ هر چه ارتقاء بیشتر باشد، بنده باید شکرگذارتر و توکلش دوچندان شود. در سیره تربیتی حضرت ابراهیم و حضرت سلیمان و همه ائمه اطهار علیهم‌السلام، به وضوح این ارتقاء مشاهده می‌شود. مقام والای شهدای جنگ احد و مقام سالار شهیدان، حضرت سیدالشهدا و دیگر شهیدان راه حق و حقیقت، برای هیچ مسلمان و مؤمنی از نظرها پوشیده نیست. چنانچه روایات و آیات فراوانی در این مورد وارد شده که مجال پرداختن به آنها نیست. برای اتمام سخن به یک آیه شریفه درباره مقام حضرت ابراهیم علیه‌السلام اشاره می‌شود: «و چون پروردگار، ابراهیم را با صحنه‌هایی بی‌امود و او به حد کامل آن امتحان را انجام داد به وی گفت: من تو را امام خواهم کرد، ابراهیم گفت: از ذریه‌ام نیز کسانی را به امامت برسانی؛ فرمود: عهد من به ستمگران نمی‌رسد» (بقره، ۱۲۴). همان‌طور که روشن است، شرط ارتقاء حضرت ابراهیم علیه‌السلام به امامت، پس از گذر موفقیت‌آمیز از آزمایش‌هایی بوده که از آن جمله دستور ذبح حضرت اسماعیل علیه‌السلام و شکستن بتها و ... است. پس به هر حال در مکتب تربیت اسلامی، تحمل شداید و سختی‌ها از جانب انسان، او را به حد کامل انسانیت می‌رساند و هر گاه انسان در برابر مشکلات زندگی، اذیت و آزار و دشمنی مردم و ... صبر کند، انسانی با شخصیت، رشد یافته، متعادل و کامل خواهد بود.

جمع‌بندی

در این مقاله نخست، مفهوم و اهداف آزمایش‌های الهی مورد بررسی قرار گرفت و اشاره شد که کلمه بلاء، امتحان، فتنه و مشقات آن در قرآن به معنی آزمایش و امتحان است. در بحث از اهداف امتحان به دو هدف مهم اشاره و گفته شد که هدف خداوند از آزمایش‌ها در زندگی انسان، تکمیل و رساندن آدمی به کمال لایق و شایسته و نیز اتمام حجت بر بندگان است. در بخش دوم مقاله، با توجه به آیات قرآن و روایات، ویژگی آزمایش‌های الهی در مواردی نظیر تفاوت در سطح دشواری، تناسب با سطح رشد فردی و اجتماعی، فراگیری آزمایش‌ها در طی زندگی انسان‌ها و برخورداری آزمایش‌ها از زمان معین، مورد بررسی و تحلیل قرار گرفت. در بخش پایانی با توجه به بخش‌های قبلی، کارکردها و آثار تربیتی آزمایش‌های الهی در زمینه تقویت اراده و انگیزه، ایجاد رقابت، استحقاق پاداش و تنبیه، ارتقاء انسان‌ها، فراهم کردن زمینه توبه و بازگشت و مهم‌تر از همه، ایجاد آگاهی و بیداری از غفلت به عنوان شش کارکرد و اثر تربیتی آزمایش‌های الهی تبیین شد؛ بنابراین با توجه به نقش سازنده آزمایش و ابتلاء الهی در تربیت انسان و کمال او و برای تقویت جایگاه این سنت الهی، پیشنهاد می‌شود که برای آشنایی دانش‌آموزان با جایگاه آزمایش‌های الهی، دروسی در محتوای کتب درسی دبیرستان در مورد نحوه آزمایش پیامبران و امامان و نوع برخورد آنها با این آزمایش‌ها گنجانده و آثار تربیتی آنها تبیین شود. همچنین در صدا و سیما، برنامه‌هایی درباره تبیین موضوع آزمایش الهی و نقش تربیتی آن، تدارک دیده شود. در پایان نیز به عنوان یک پیشنهاد پژوهشی توصیه می‌شود تا پژوهشگران، موضوعی درباره اسباب و ابزارهای آزمایش‌های الهی و روش‌های برون‌رفت و سربلندی در آن آزمایش‌ها، در قرآن و سیره تربیتی مورد پژوهش قرار دهند که مجال پرداختن به چنین بحثی در پژوهش حاضر، فراهم نشد.

فصلنامه
علمی-تخصصی
پژوهش‌نامه

پژوهش‌نامه

سال اول
شماره اول
بهار ۱۳۹۲

منابع

- * قرآن مجید؛ ترجمه الهی قمشه‌ای.
۱. ابن ابی‌الحدید؛ شرح نهج البلاغه؛ ترجمه مهدوی دامغانی؛ تهران: مرکز نشر رجاء، ۱۳۷۹.
 ۲. ابن منظور؛ لسان العرب؛ بیروت: دار احیاء التراث العربی، بی تا.
 ۳. باقری، خسرو؛ نگاهی دوباره به تربیت اسلامی؛ چاپ دوم، تهران: انتشارات مدرسه، ۱۳۷۰.
 ۴. بهجت پور، عبدالکریم و همکاران؛ تفسیر موضوعی قرآن کریم؛ ج ۱ و ۲، تهران: نشر معارف، ۱۳۸۵.
 ۵. پیروز فر، سهیلا؛ ابتلاء در قرآن وحدیث؛ مشهد: نشریه دانشکده الهیات دانشگاه فردوسی، ش ۲، دوره دوم، ۱۳۷۸.
 ۶. جوادی آملی، عبدالله؛ تفسیر تسنیم؛ دوره چند جلدی، قم: اسراء، ۱۳۸۱.
 ۷. دشتی، محمد؛ ترجمه نهج البلاغه؛ قم: موسسه انتشارات مشهور، ۱۳۸۰.
 ۸. دلشاد تهرانی، مصطفی؛ سیری در تربیت اسلامی؛ چاپ هفتم، انتشارات دریا، تهران: ۱۳۸۵.
 ۹. راغب اصفهانی، حسین ابن محمد؛ المفردات الفاظ قرآن؛ ترجمه غلامرضا خسروی؛ تهران: انتشارات رضوی، ۱۳۶۲.
 ۱۰. طبرسی، فضل بن الحسن؛ تفسیر مجمع البیان؛ ترجمه شیخ حسن نوری و دیگران؛ ج ۱ و ۲، تهران: انتشارات فراهانی، ۱۳۶۷.
 ۱۱. طباطبائی، محمدحسین؛ تفسیر المیزان؛ ترجمه موسوی همدانی؛ جلد ۱، ۴، ۷، ۸، ۱۳، ۱۴، ۱۶، تهران: نشر فرهنگی رجاء، ۱۳۷۷-۱۳۷۶.
 ۱۲. نجاتی، محمدعثمان؛ قرآن و روان‌شناسی؛ مترجم عباس عرب؛ چاپ اول، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس مشهد: ۱۳۶۹.
 ۱۳. کلینی رازی، محمد؛ اصول کافی؛ ترجمه مصطفوی؛ ج ۱ و ۲، ۳، تهران: نشر اهل بیت، ۱۳۶۸.
 ۱۴. میرباقری، سید حسن؛ سیمای انسان مختار در قرآن؛ چاپ اول، تهران: انتشارات نشر رایزن، ۱۳۷۸.
 ۱۵. مطهری، مرتضی؛ بیست گفتار؛ تهران: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۶۱.
 ۱۶. _____؛ عدل الهی؛ قم: انتشارات صدرا، ۱۳۷۰.
 ۱۷. _____؛ مجموعه آثار؛ ج ۱ و ۴، قم: انتشارات صدرا، ۱۳۸۵.
 ۱۸. مکارم شیرازی، ناصر؛ تفسیر نمونه؛ ج ۱ و ۲ و ۲۴، تهران: دارالکتب الاسلامی، ۱۳۷۱.
 ۱۹. مصباح‌بیدی، محمدتقی؛ جامعه و تاریخ از دیدگاه قرآن؛ چاپ اول، تهران: انتشارات اسراء، ۱۳۷۰.

پروفیسر شگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی